

Caminin kible duvarına bitişik olan İmâm-ı Âzam Türbesi, külliye'nin IV. Murad zamanında yapılan tamirle günümüze ulaşabilen tek elemanıdır. Harim ve doğu revaklarından iki kapıyla geçilen kare mekân, 7 m. çapında bir kubbeyle örtülüdür. Duvarlar pandantiflere kadar mermerle kaplıdır. Kible duvarında iki pencere mevcuttur. Harimden geçen kapının üzerinde yedi beyitlik 1322 (1904) tarihli kitâbe bulunuyordu. Yüksek kasnaklı kubbe, dıştan iri motifli sır altı tekniğiyle yapılmış çinilerle kaplıdır. Miğfer biçimindeki kubbe madenî bir alemle sonuçlanmaktadır. İmâm-ı Âzam'ın ahşap iskeletli gümüş kaplamalı yüksek sandukası, yine gümüş palmetlerle taçlandırılmıştır.

Türbenin doğusunda bulunan ve revaktan geçen minare kare kaideli, silindirik gövdelidir. Tamamen tuğladan yapılan minarenin mukarnas altlıklı bir şerefesi vardır. 1974 yılında caminin batısındaki mezarlık kısmına aynı tipte ikinci bir minare daha yapılmıştır. Bağdat'taki mozaik çinilerle süslü tuğla minare geleneği burada da devam etmiştir.

Türbenin yanından başlayıp harimin kible duvarı boyunca uzanan İmâm-ı Âzam Medresesi'nden bugün sadece bir iki duvar parçası kalmıştır. Klasik Türk medrese mimarisine ele alınan revaklı iki katlı medresenin yerine modern bir ilâhiyat fakültesi binası yapılmıştır. Ayrıca yüzlerce hücreli bulunan imaretle Sultan II. Abdülhamid'in yaptırdığı rüşdiye binası da yıkılarak yerine misafirhane inşa edilmiştir.

Selçuklu ve Osmanlı döneminde büyük bir dikkatle korunan İmâm-ı Âzam Külliyesi, mimari asâletini kaybetmiş olmasına rağmen, bugün de binlerce cemaati ve ziyaretçisiyle eski ihtişamını devam ettiren mânevî bir merkez durumundadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Makdisî, *Ahşenü't-tekâstn*, s. 130; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VI, 325-326; Abbas el-Azâvî, *Târîhu'l-İrâk beyne'l-İhtilâleyn*, Bağdad 1935, II, 75, 163, 174; Sâi, *Tezkiretü'l-ebniye*, s. 24; Beşir Fransis, *Bagdâd: Târîhuha ve âşâruha*, Bağdad 1959, s. 16-17; Hâşim el-Azamî, *Târîhu câmi'i'l-İmâmi'l-A'zam ve mesâcidi'l-A'zamiyye*, Bağdad 1964, I, 31; Mustafa Cevad, "Evvelü Medrese fi'l-İrâk: Medresetü'l-İmâm Ebî Hanîfe", *Mecelletü'l-Mu'allimi'l-Cedit*, sy. 6, Bağdad 1940, s. 297; Aydın Bolak, "Bağdad", *Lâle*, sy. 5, İstanbul 1987, s. 16-21 (Âzamiye Külliyesi'nin yeni durumunu gösteren resimler).

ABDÜSSELÂM ULUÇAM

ÂZAMİYYE

(الأعظمية)

İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'ye
(ö. 150/767)
nisbet edilen bir tarikat
(bk. EBÜ HANİFE).

AZAP

(العذاب)

Allah'ı tanımayan veya
emirlerine karşı gelenlere
dünyada ve âhirette verilen
ilâhî ceza.

Arapça'da azâb "terketmek, vazgeçmek, vazgeçirmek" gibi mânalara gelen azb kökünden isim olup "ışkence, eziyet ve elem" anlamında kullanılır. Elem ve ıstırapların bir kısmı beden, bir kısmı da ruh üzerinde etkili olduğuna göre azap hem maddî hem de mânevî bir elem ve ceza niteliği taşır.

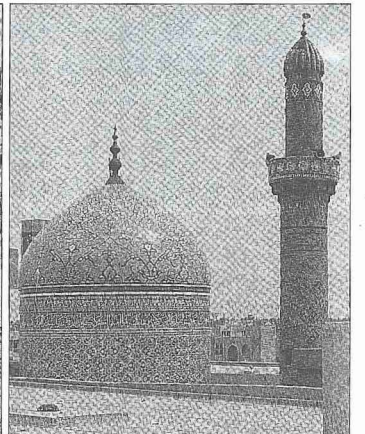
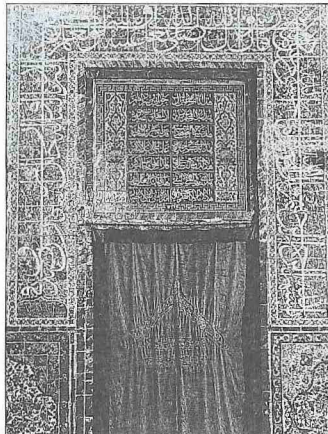
Kur'an ve Hadiste Azap. Kur'an'da türevleriyle birlikte 490 defa geçen azap, genellikle ilâhî emirlere karşı gelenlere verilen cezanın adı olarak kullanılır. Kur'an-ı Kerim'de azap mânasında geçen başka kelimeler de vardır. Bunlardan en çok tekrarlananlar nâr, cehenem, ricz, be's ve ikâbdır (Ebû'l-Bekâ, s. 191). İlgili âyetlerin incelenmesinden anlaşıldığına göre ilâhî azap dünyada, kabir hayatında ve âhirette olmak üzere üç safhada gerçekleşir. Kâinatın yegâne yaratıcısı, yöneticisi ve dolayısıyla sahibi olan Allah kullarından dilediğine azap etmeye muktedir olmakla birlikte (el-Mâide 5/40; el-Ankebût 29/21) O azabının inkâra ve isyana karşılık olduğunu bildirmiştir (el-A'râf 7/96; et-Tevbe 9/95; Yûnus 10/8, 70). İlâhî buyrukları tanımayanlara, peygamberlerini alaya alıp yalanlayanlara, kâfirlere, fâsiklara, zu-

lüm ve haksızlık yapanlara, hak dine girdikten sonra dönenlere, işledikleri günahlar sebebiyle bir ceza ve azap olmak üzere çeşitli felâketler gönderilerek dünyada helâk edildikleri muhtelif âyetlerde beyan edilmiştir. Bilhassa Nûh, Hüd, Sâlih, Lût ve Şuayb peygamberlerin inkârcı kavimleri çeşitli şekillerdeki felâketlerle azaba uğratılmış, kimi yerin dibine geçirilerek, kimine gökten taş yağdırılarak (el-Ankebût 29/40), kimi suda boğularak (el-İsrâ 17/103), kimine yağmur felâketi verilerek (el-A'râf 7/84) bunlar maddî cezaya çarptırılmış; Kur'an'a inanmayan Ehl-i kitap ile münafıklarda olduğu gibi kimine de zillet damgası vurularak kıyamete kadar mânevî azaba mâruz bırakılmıştır. Yine Kur'an-ı Kerim kâfirlerin sahip olduğu gelip geçici dünya nimetlerinin aslında kendileri için bir azap olduğunu (et-Tevbe 9/85) haber vermiş, bu şekilde maddî imkânların insan bedenine haz vermesine karşılık ruhu için ıstırap kaynağı olabileceği, mânevî mutluluğun madde ile değil Allah'a bağlanmakla gerçekleşeceği ve Allah yolunda harcanmayan servetin sahibini azaba sürükleyeceği anlatılmak istenmiştir (et-Tevbe 9/35).

İnkârcı ve isyankârların dünyada ilâhî azapla cezalandırılmalarını, pişmanlık duyup girdikleri sapık yoldan dönmelerini ve rablerine yönelmelerini sağlamak gibi gaye ve hikmetlere bağlayan Kur'an-ı Kerim (el-En'am 6/64; en-Nahl 16/53; es-Secde 32/21), açık bir ifade ile olmasa bile, ölümle başlayıp tekrar dirilişe kadar sürecek olan kabir hayatında da sözü edilen kişiler için azabın devam edeceğine işaret eder, ancak ayrıntılı bilgi vermez (bk. el-Mü'minûn 23/100; el-Mü'min 40/46; Nûh 71/25).

İman edip ilâhî buyruklara uyanların dışında kalan insanlarla cinler, inkârla-

İmâm-ı Âzam
Türbesi
ve türbe
kapısının
görüldüğü
değişiklikten
önceki
hali
(İrak Müzesi
Arşivi'nden)

rının derecesi ve günahlarının büyüklüğüne bağlı olarak asıl azabı âhîret âleminde göreceklerdir (en-Nisâ 4/145; en-Nahl 16/88). Bu azap tekrar dirilişe başlayacak ve cehennem girişi son şeklini alıp devam edecektir. Yine Kur'an'da belirtildiğine göre peygamber gönderilmeyen topluluklara azap edilmeyecek (el-İsrâ 17/15); buna karşılık Allah'ın huzuruna çıkacaklarına inanmayıp âyetlerini inkâr eden kâfirler, Kur'an'a sırt çeviren yahudiler, hristiyanlar, münafıklar, müşrikler, peygamberlerin bir kısmına inanıp diğerlerini inkâr edenler şiddetli azaba uğratılacaklar (el-Kehf 18/105-106; en-Nisâ 4/139, 145, 161, 172; el-Mâide 5/72-73; Âl-i İmrân 3/151; el-Ahzâb 33/73); bunların yanında yetimlerin mallarını haksız yere yiyen, mümini kasten öldüren, iffetli kadınlara iftira eden ve Kur'an'da belirtilen sınırları (huddullah) aşmış peygamberlerin bildirdiklerine aykırı davranan -büyük günah sahibi- müminler de azaptan kurtulamayacaklardır (en-Nisâ 4/10, 14, 93, 97; el-Mâide 5/94-95; en-Nûr 24/23, 63). Sözü edilen bu zümreler, kısaca kâfirler ve âsi müminler, azaplarını Allah'ın dilettiği sürece kalacakları cehennemde çekeceklerdir (Hüd 11/106-107; en-Nebe' 78/23). Kur'an'daki cehennem tasvirlerinden anlaşıldığına göre fizyolojik ve psikolojik nitelikli olmak üzere iki türlü uygulanacak olan azabın ilki yakıcı ateşler, dondurucu soğuklar, demir topuzlar ve zincirler, ateşten yatak, örtü ve elbiseler, kaynar sular, zakkumdan ve dikenli ağaçlardan yiyecekler, katranlar, dar hücreler gibi vasıtalarla gerçekleştirilecek (en-Nisâ 4/55; İbrâhîm 14/16-17, 49; el-Kehf 18/29; el-Hac 22/19-21; el-Furkân 25/13; es-Sâffât 37/62; el-Mü'min 40/71-72; el-İnsân 76/4, 13); azabın ruhlara en şiddetli ıstırapı verecek olan ikinci türü ise bu azaba müstahak olanların Allah'ı görmekten ve O'nunla konuşmaktan mahrum bırakılarak ilâhî lânete uğratılmaları şeklinde vuku bulacaktır (el-Bakara 2/161-162; Âl-i İmrân 3/77). "Acıklı, büyük, şiddetli, aşağılayıcı, sürekli, uzun süreli" gibi nitelikler taşıyan cehennem azabının kâfirler için "ahkâb" adı verilen uzun devirler süreceği, bunun kâinatın ömrü kadar sürekli olacağı, fakat ilâhî iradeye bağlı olarak sürenin uzatılıp kısaltılabileceği (el-En'âm 6/128; Hüd 11/107; en-Nebe' 78/23), Kur'an'da verilen bilgiler arasında yer alır.

Azaptan korunmak için sık sık dua etmelerini müminlere tavsiye eden (Müs-

lim, "Mesâcid", 128, 132) ve azabı ilâhî iradeye bağlayan (Buhârî, "Tevhîd", 31; Tirmizî, "Şıfatü'l-kıyâme", 3) hadislerde de dünyada, kabir hayatında ve âhîret hayatının muhtelif safhalarında uygulanan azap çeşitlerinden söz edilir (Müsned, II, 134; III, 288; Müslim, "Cennet", 67). Hadislerde âhîret azabına nisbetle daha hafif olarak nitelenen (Müsned, I, 238) dünya azabı, Hz. Peygamber'in mâruz kalmaktan endişe ettiği bir azap türü olarak gösterilmiştir (Müsned, VI, 66). İlâhî rahmete nâil olan ümmetinin âhîretten çok dünyada azaba uğratılacağını belirten (Müsned, IV, 410) Hz. Peygamber, kaza, cinayet ve savaşlarda vuku bulan ölümleri, veba gibi bulaşıcı hastalıkları, deprem ve sel felâketlerini, iç anlaşmazlıkları dünyevî azaplar arasında saymıştır (Müsned, IV, 418; VI, 64; Tirmizî, "Cenâ'iz", 66). Genellikle kabirde geçtiği için kabir azabı olarak da bilinen **berzah*** âlemindeki azap hakkında âyetlere nazaran hadislerde daha ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Konuyla ilgili hadislerde belirtildiğine göre âsi müminlerle kâfirler kabir sıkması, meleklerce dövülerek işkenceye uğratılmaları ve cehennemdeki yerlerinin devamlı surette kendilerine gösterilmesi şeklinde çeşitli azaplara çarptırılacaklardır (Buhârî, "Cenâ'iz", 82, 87-91; Müslim, "Cennet", 68, 70; Tirmizî, "Cenâ'iz", 67). Hadislerde, iman ve iyi amelleri sayesinde âhîret azabı görmeden cennete girecek olan müslümanlar yanında, günahından tövbe edenlerin, Allah'ı devamlı olarak ananların, Mes-cid-i Nebevî'de arka arkaya kırk vakit namaz kılanların da azaptan kurtulacakları haber verilir (Müsned, I, 271; III, 155; IV, 217; Tirmizî, "Da'âvât", 6, "Şıfatü'l-kıyâme", 12). Ayrıca bazı hadislerde inceden inceye hesaba çekilenlerin ve kötülükleri ağır basanların mutlaka azaba uğratılacakları (Müslim, "Cennet", 79) bildirilir. Yine hadislerde belirtildiğine göre cehenneme girenlere farklı derecelerde azap edilecektir. Peygamberleri öldürenler, sapıklığa önderlik yapıp topluma bu şekilde yön verenler ve zalim devlet başkanları en şiddetli azaba mâruz bırakılacaklardır (Müsned, I, 375, 407; II, 55). Müslüman olmamakla birlikte Hz. Peygamber'i himaye eden ve dolayısıyla İslâmiyet'in yayılışını destekleyen Ebû Tâlib'e ise hafif bir azap uygulanacaktır (Müsned, I, 290). Cehennemdekilerin kimi ayak bileklerine, kimi dizlerine, kimi de beline ve göğsüne kadar ateşe gömülecek (Müsned, III, 13; Müslim, "Cennet", 33), kâfirlerin bedenleri

büyültülerek farklı şekillere sokulacaktır (Müslim, "Cennet", 44, 45; Tirmizî, "Şıfatü Cehennem", 3).

Azap konusu İslâm literatüründe dünyada, kabirde, âhîret hayatının çeşitli safhalarında ve cehennemde olmak üzere dört açıdan ele alınarak işlenmiş, ayrıca azabın sürekliliği üzerinde de durulmuştur. Dünya azabını uyarı ve helâk mahiyetinde olmak üzere iki şekilde mütalaa etmek mümkündür. Uyarı azabı, Yûnus peygamberin kavminde olduğu gibi ilâhî buyruklara uymayan toplulukların gerçeği görüp kabul etmelerini sağlamak maksadıyla mâruz bırakıldıkları felâketler türündendir. Kişilerin karşılaştığı hastalık vb. bazı âfetleri de bu grup içinde ele almak mümkündür. Helâk azabı ise Nûh, Hüd, Sâlih ve Lût peygamberlerin kavimlerinde görüldüğü üzere inkârcılık ve isyankârlıkta direnen milletleri mahvedip geride kalan insanlara müessir bir ibret vermek gayesini taşıyan azaptır (Âlûsî, XV, 36). Dünyevî azabın bir kısmı Allah tarafından konulan içtimaî kanunlara uymamanın tabii bir sonucu, bir kısmı da ilâhî gazabın neticesi olarak meydana gelir ki helâk azabı bu ikinci türdendir (M. Reşid Rızâ, IV, 294).

Âhîret Azabının Mevcudiyeti. İslâm bilginlerinin büyük çoğunluğu kâfirlerle âsi müminler için kabir ve âhîret azabının vuku bulacağı görüşünde birleşmişlerdir. Bazı Mürcie mensuplarıyla bir kısım filozoflar (Ebû Bekir er-Râzî, s. 96; İbnü'l-Vezîr, s. 366), daha çok akllı gerekçelere dayanarak yaratıcının kullarına azap etmemesi gerektiğini ve âhîret âleminde bunun fiilen gerçekleşmeyeceğini iddia etmişlerdir. Bunların ilâhî adalet ve hikmete uygun olmadığı temel düşünce-sinden hareketle âhîret azabının gereksizliğini ispat etmek için getirdikleri delilleri şu noktalarda toplamak mümkündür: 1. İnkârcı ve isyankârlar azabı hak etse bile ilâhî lutf ve mağfiret onların affedilmesini gerektirir. Nitekim azap bir vaiddir (tehdit). Vaidden dönmek ise bir lutf ve kerem örneğidir (Eş'arî, *Ma-kâlât*, s. 146-148). 2. Azap, uygulayana fayda sağlamayan, uygulanana ise zarar veren kötü bir fiildir ve hakîm olan Allah'ın böyle bir fiili işlemesi abestir. 3. Allah hem kâfirlerin iman etmeyeceklerini haber vermiş (el-Bakara 2/6-7), hem de onları iman ve itaat etmekle mükellef tutmuştur. Ayrıca şeytanı yaratmak suretiyle günah işlenmesine elverişli bir ortam hazırlamış, böylece kullarının in-

kâr ve isyanına sebep olmuştur. Buna göre kendi iradesiyle hazırlayıp meydana getirdiği bir neticeden cebir altında ki kullarını sorumlu tutup azap etmesi kötü bir fiildir ve böyle bir fiili işlemek Allah'a yaraşmaz. 4. İnsanlar aynı kabiliyetle yaratılmamışlardır. Akıl ve zekâ seviyesi ileri derecede olanlar kendilerini bir tehlikenin bekleyebileceğini düşünerek iman ve itaat etseler bile bu seviyenin altında bulundukları için kendilerini azaptan kurtaracak itaati göstermeyen insanların büyük çoğunluğu kötü âkıbete uğrayacaktır. Halbuki bu duruma düşmelerinin sebebi kendileri değil Allah'ın onları böyle yaratmasıdır. Şu halde Allah hikmete uygun olmadığı için kullarına azap etmeyecektir (Fahreddin er-Râzî, II, 54-56; Mûsâ Bigiyef, s. 14, 35, 59).

Azabın varlığı ve uygulanmasıyla ilgili olarak öne sürülen bu tür itirazlara İslâm âlimleri muhtelif cevaplar vermişlerdir. Allah'ın lutuf, kerem ve mağfiret sahibi olduğunda şüphe yoksa da bütün semavî kitaplarda yer alan hâkim telakkiye göre inananla inanmayanın, Allah'a itaat edenle O'na isyan edenin eşit tutulmaması ilâhî adalet ve hikmetin gereğidir. Kur'an-ı Kerim'in çeşitli âyetlerinde, Allah'ın lutuf ve keremine güvenerek inkâr ve isyana düşülmemesi konusunda bütün insanlar uyarılmaktadır (Lokmân 31/33; Fâtır 35/5; el-Hadîd 57/14; el-İnfitâr 82/6), iyilerle kötülerin hem dünya hayatında hem de âhirette farklı muamelelere tâbi tutulacakları ısrarla belirtilmektedir. Beşerî adalet ve hukuk sistemlerinde de aynı ayırımın gözetildiği bilinmektedir. Diğer semavî kitaplara paralel olarak Kur'an-ı Kerim de cehennemın insanlar ve cinlerle dolacağını (Hûd 11/119; es-Secde 32/13), yetmiş defa af dilenseler bile kâfirlerin affedilmeyeceğini (et-Tevbe 9/80), Allah'ın bağışlayıcı olması yanında azabının da şiddetli olduğunu (el-Hicr 15/50) haber vermektedir. Âhiret azabını kabul etmeyenlerin bu azabı cezalandıran için faydasız görmeleri de isabetli değildir. İslâm literatüründe bir adı da azap olan ceza, her şeyden önce adaletin yerine getirilmesine ve suçlunun ıslah edilmesine yöneliktir. Kişinin yaratana ve yaratılmışlara karşı olan görevini yerine getirmeyişi Kur'an'da mânevî bir hastalık olarak nitelendirilmiş (el-Bakara 2/10), böylelerinin azabı görünceye kadar inkârlarından vazgeçmeyecekleri belirtilmiş (Yûnus 10/96-97) ve azabın bu has-

talığı iyileştiren yegâne ilâç olduğuna işaret edilmek istenmiştir. Buna göre insandaki inkârcı ruh halini gidermesi azap için yeterli bir fayda olarak mütalâa edilmelidir. Söz konusu azap dünya hayatında uygulanmışsa bir uyarı fonksiyonunu icra eder. Âhiret âleminde âsi müminlere uygulanmışsa onların cennete kabul edilmelerini sağlar. Kâfirlerle uygulanmışsa adaletin tecellisine ve belki arınıp bir gün bu cezadan kurtulmalarına vesile olur (aş. bk.). İlâhî gazabın tecellisi bir yana, bazı İslâm düşünürleri de inkâr ve isyanın ruhta tabii bir tesir meydana getirdiği görüşündedir (M. Reşîd Rızâ, XI, 301). Câhiz, M. Reşîd Rızâ gibi bazı ilk ve son devir bilginlerinin savunduğu bu görüşe göre selim fitratlarına ve Allah'ın koyduğu kanunlara aykırı davranarak günah işleyenlerin ruhlarında meydana gelen kir kendilerini tabii bir yolla cehenneme iter, cehennem de onları âdeta cezbeder. Bundan dolayı inkârcı ve isyankâr kullara azap etmek hem bir adalet hem de rahmet olarak düşünülebilir. Nitekim günahkârlardan ilâhî azabın geri çevrilmeyeceği anlatılırken Allah'ın geniş bir rahmet sahibi oluşuna temas edilmesinde de (el-En'am 6/147) böyle bir hikmet aramak mümkündür.

İnsanların inkâr ve isyana düşebilecekleri bir ortamda yaratılmaları ve farklı zihnî kabiliyetler taşımaları esasına dayanan itirazlar da son derece sathî ve temelsizdir. Zira insanların tamamına yakını bazı ferdî farklılıklara rağmen iyi ile kötüyü birbirinden ayırabilecek sağ duyuya, yükümlülük ve sorumluluk şuuruna, irade ve yapma gücüne, ayrıca peygamberlerin irşadına mazhar olmuştur. Bazı kötümser düşünürlerin aksi yöndeki kanaatlerine rağmen insanlığın ortak telakkisi de aynı yöndedir. Genel İslâmî anlayışa göre kişi eğer peygamberlerin irşadına mazhar olmamışsa azaba da mâruz kalmayacaktır (Âlûsî, XV, 39-41). Bazı Şii fırkalarla Hâricîler'in dışında kalan İslâm âlimlerinin çoğunluğuna göre akıldan yoksun olanlarla çocuklar sorumlu tutulmayacak ve azap görmeyeceklerdir (Eş'arî, *Maḳālât*, s. 55, 110-111).

Hâricîler'in tamamı ile bir kısım Mu'tezile ve Şîa bilgini istisna edilirse kelâmcıların büyük çoğunluğu kabir hayatında azabın vuku bulacağı hususunda birleşirler (Eş'arî, *el-İbâne*, s. 247; Neseî, vr. 243^b; İbn Teymiyye, IV, 284). Her ne kadar Ebû'l-Hasan el-Eş'arî ve Ebû Ya'lâ

Mu'tezile'nin kabir azabını inkâr ettiği ni nakledilerse de (*Maḳālât*, s. 430; *el-Mu'temed*, s. 178) Mu'tezile kaynakları bu iddiayı İbnü'r-Râvendî'nin kendilerine yönelttiği bir itham olarak değerlendiren reddeder (Kâdî Abdülcebbar, s. 730-734). İnkârcılara ve gıybet etmek, koğuculuk yapmak, ibadetlerin gerektirdiği maddî temizliğe uymamak, mazlumlara yardımdan kaçınmak gibi günahlar işleyen müminlere uygulanacak olan (Buhârî, "Cenâ'iz", 82, 89; İbn Receb, s. 46-50) kabir azabının kâfirler ve âsi müminler için devamlı, küçük günah işleyen müminler için ise geçici olduğu görüşünü benimseyenler olduğu gibi (Lekânî, s. 222), kıyametin kopmasından itibaren dirilişe kadar geçecek süre içinde bunun bütün insanlardan kaldırılacağını söyleyenler de vardır (İbn Receb, s. 46-49, 50-58). Bazı Mu'tezile âlimlerinin bu azabın sadece ruhî olacağını ileri sürmelerine karşılık kelâmcıların çoğunluğuna göre hem ruhî hem bedenî olacaktır (Eş'arî, *Maḳālât*, s. 430). Bu, ya ruhla beden arasında bir ilişki kurularak veya bedenın parçalarında, azabın hissedilmesini sağlayacak kadar bir hayat yaratılarak gerçekleşecektir (Ebû Ya'lâ, s. 178; Ramazan Efendi, s. 225; kabir azabı hakkında daha geniş bilgi için bk. KABİR).

Âhirette insanlara uygulanacak olan asıl azap cehennemde vuku bulmakla birlikte yeniden dirilişle başlayıp cehenneme girinceye kadar geçecek olan her safha kâfirler ile âsi müminler için bir nevi azap halini alacak ve bunlar yaklaşan kötü âkıbetlerini ıstırap içinde bekleyeceklerdir (İbn Kesîr, II, 4-14).

Bazı âlimler, ateşten yaratılan şeytanın ve cinlerin ateşle cezalandırılmalarının bir azap teşkil etmeyeceğini göz önünde bulundurarak bu yaratılıştaki kâfir ve âsilerin dondurucu soğukla (zemherîr, bk. el-İnsân 76/13), insanların ise ateşle azap edileceklerini kabul etmişler (İbnü'l-Arabî, II, 289; IV, 385); bununla birlikte en büyük saadet olan cemâl-i ilâhîyi müşahade etmekten ve Allah'a yakın olmaktan mahrum bulunmayı da en ıstıraplı azap olarak telakki etmişlerdir (İbn Receb, s. 153; M. Reşîd Rızâ, X, 536).

İslâm âlimleri, âhiret azabının kişinin cismanî veya ruhanî varlığının hangisine uygulanacağı konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Haşviyye'ye mensup bazı âlimler azabın sadece bedene uygulanacağını savunurken Selefiyye'nin önde gelen âlimleriyle Ehl-i sünnet, Şîa

ve Mu'tezile kelâmcılarının çoğunluğu azabın hem bedenî hem de ruhî olacağını kabul etmişlerdir (İbn Teymiyye, IV, 282-283; Muhammed Ahmed Abdülkâdir, s. 347, 358). İbnü'l-Arabî de bu görüşe katılır (*el-Fütûhât*, IV, 385, 450, 451). İslâm Meşşâî filozofları ise âhîret hayatını sırf ruhanî bir hayat kabul ettiklerinden azabın da yalnız ruhî olacağını ileri sürmüşlerdir (bk. İbn Sînâ, s. 291-295). Azabın sadece bedenî olacağını söylemek, hem bazı naslar hem de ruhsuz bir beden in idraktan yoksun olacağı realitesi karşısında isabetsiz görüldüğü gibi onun sadece ruhî olacağını ileri sürmek de Kur'an'da tereddüde yer bırakmayacak açıklıkta yapılan maddî cehennem tasvirlerine aykırı düşmektedir. Akıl ve naklî hiçbir zaruret bulunmadığı halde bunca nassı te'vil ederek cismanî azabı inkâr etmek de isabetli kabul edilemez. İnsan kavramı ruhla bedenden meydana gelen bir varlığı ifade ettiğine ve ilâhî emirlere bu şekliyle muhatap olduğuna göre azabın hem ruhî hem de bedenî olması akla daha uygun görünmektedir (Kazvîni, s. 77).

Azabın Ebediliği. Cehennem azabının ebediyeti hakkında İslâm öncesi dinlerden beri çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Sâbiîler'le Brahmanizm'e mensup olanların cehennem azabının 7000 devir (asır) süreceğine ve bir gün mutlaka sona ereceğine inandıkları nakledilir (Makdisî, I, 197-198). Kur'an-ı Kerîm, yahudilerin azabın sayılı günler devam ettikten sonra sona ereceğine inandıklarını haber vermiştir (Âl-i İmrân 3/24). Ancak bu akîde Ahd-i Atîk'te bulunmayıp Hz. Mûsâ'dan yedi asır sonra vuku bulan Bâbil esareti sırasında ve sonraki devirlerde İran kültürü, Hristiyanlık ve İslâmiyet'in etkisiyle teşekkül eden âhîret inancının bir sonucudur. Âhîret inancının kesin olarak yer aldığı Hristiyanlık'ta ise azabın ebedî olacağı kabul edilir. Nitekim Ahd-i Cedîd'de, "Fâni olan yiyecek için değil, ebedî hayatta bâki olan yiyecek için çalışın" denilmektedir (Yuhanna, 6/27; ayrıca bk. Matta, 25/31-34).

Âsi müminler ve kâfirler için azabın ebediliği konusunda İslâm âlimlerinin görüşleri birbirinden farklıdır. Ehl-i sünnet'e ve bazı Şîa fırkalarına göre cehenneme giren müminler, ister küçük ister büyük günah işlemiş olsunlar, eninde sonunda oradan çıkacaklardır (Eş'arî, *Maḳālât*, s. 294; İbn Bâbevehy, s. 90-91). Bazı Eş'arî âlimleri ise Ehl-i sünnet'in dışın-

daki mezhep liderlerinin ebediyen azap göreceklərini iddia etmişlerdir (Bağdâdî, s. 242). Hâriciler, Mu'tezile ve bunların görüşüne uyan bir kısım Şîa'ya göre de kendi mezheplerinden büyük günah işleyen müminlerle muhalif mezheplere mensup olanların tamamı için azap ebedîdir (Eş'arî, *Maḳālât*, s. 54-55, 274, 474; Kādî Abdülcebbar, s. 674 vd.). Bunların mezhep taassubundan kaynaklanan sübjektif iddialar olduğu açıktır.

Kâfirlere uygulanacak azabın ebediliğine gelince, her ne kadar Cehm b. Safvân ile Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf dışındaki bütün İslâm âlimlerinin bu azabın ebediliği üzerinde ittifak ettiği nakledilirse de (Eş'arî, *Maḳālât*, s. 474; İbn Hazm, *el-Uşûl*, s. 43) aslında konu ile ilgili olarak bir ittifak veya icmâdan söz etmek oldukça güçtür. Çünkü İslâmiyet'in ilk devirlerinden günümüze kadar farklı görüşler benimseyen âlimler var olagelmıştır (Taberî, XII, 71; İbn Kayyim, s. 286; Robson, s. 386). Bu görüşleri iki noktada toplamak mümkündür. 1. Âhîrette kâfirlere uygulanacak olan azap ebedîdir. Ehl-i sünnet'in çoğunluğu ile Mu'tezile, Şîa ve Hâriciler bu görüşü benimsemiştir (Eş'arî, *Maḳālât*, s. 474; Tabâtâbâî, XI, 24). 2. Söz konusu azap uzun asırlar devam ettikten sonra bir gün sona erecektir. Ashaptan Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Amr, Ebü Hüreyre, Câbir b. Abdullah ve Ebü Saîd el-Hudrî; tâbiînden Abd b. Humeyd, Şa'bî ve İshak b. Râhûye'nin dahil olduğu (İbrâhim b. Hasan, s. 473) selef âlimlerinden başka Cehm b. Safvân, Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf ve bazı Şîi fırkalarla Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî (Mûsâ Bigiyef, s. 17), İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye, İbnü'l-Vezîr ve İsmâil Hakkı İzmirli gibi önemli bir grup âlim bu görüşün savunucuları arasında yer almaktadır (Taberî, XII, 71; Eş'arî, *Maḳālât*, s. 475; İbn Hazm, *el-Uşûl*, s. 45; a.mlf., *el-Faşl*, IV, 145; İbn Kayyim, s. 286). Bunlardan Cehm b. Safvân ile Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf diğer âlimlerden farklı olarak âhîret hayatını sonlu kabul ettiklerinden cennet nimetleri yanında cehennem azabının da sona ereceği görüşünü savunurlar. Çünkü onlara göre hâdis olan hiçbir nesne ve olay sonsuz olarak devam edemez. Cehm ile Allâf'ın âhîret âlemini sonlu kabul ederken ileri sürdükleri delillerin kuvvetli olmadığına işaret etmek gerekir. Zira hâdis nesnelerin meydana geliş kendidliklerinden değil Allah'ın yaratmasıyla gerçekleştiğine

göre onların varlıklarının sürdürülmesi de Allah'ın kudret ve iradesiyle olacaktır; bu ise hiçbir şekilde muhal değildir. Mu'tezile'den Câhiz ile Sümâme b. Eş-res'in, Ehl-i kitap çoğunluğunu cennete girecekler arasında gördükleri doğru ise (Ebü Ya'lâ, s. 277), bunların da bir bakıma azabı ebedî kabul etmediklerini söylemek mümkündür. Bittîhiyye adı verilen fırka mensupları da cehennemin ebedî olarak devam edeceğini, fakat burada bulunanların zamanla içinde bulundukları ortama intibak edeceklerini ve bu şekilde cehennemin bir azap yeri olmaktan çıkarak içinde bulunanların nimet göreceği ebedî bir yurda dönüşeceğini kabul etmişlerdir (Eş'arî, *Maḳālât*, s. 475). Daha sonra Muhyiddin İbnü'l-Arabî de bu görüşü benimsemiş ve geliştirmeye çalışmıştır (*el-Fütûhât*, III, 98, 99; IV, 327-328). Abdülkerîm el-Cîlî'nin de bu kanaati paylaştığı nakledilir (M. Reşîd Rızâ, VIII, 70). Azabın ebediliğiyle ilgili olarak İbnü'l-Arabî'ye nisbet edilen görüşler, bu görüşleri nisbet edenlerin şahsî yorumları sebebiyle olacaktır ki farklılıklar arz etmektedir. Onun *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'sinde yer alan kanaati şöyledir: Cehennem ebedîdir, içinde bulunan kâfirler de ebediyen orada kalacaklardır. Ancak belli bir süre azap edildikten sonra aşırı elemnin tesiriyle bir nevi bayılma ve uyku haline girecekler, belli bir süre sonra uyanacak, tekrar azap edilecek ve yine bayılacaklardır. Baygınlık sırasında elem hissetmeyeceklerdir. Bu durum birkaç defa tekrarlandıktan sonra bir daha bayılmayacak, fakat Allah'ın, gazabından çok fazla olan rahmeti sayesinde elem de hissetmeyeceklerdir. Bu onlar için bir nevi unutulma ve terk edilme halidir. Artık onlara maddî bir azap uygulanmayacaktır. Bu onlar için bir nimet yerine geçecek; zaman zaman da azaba mâruz kalma korkusu kendilerini saracak, bu da onlar için azap yerine geçecektir. Bu durum sonsuz olarak devam edecektir (III, 96-99; IV, 174-175; krş. Şa'rânî, II, 183).

Azabın ebedî olacağını savunan İslâm âlimleri çoğunluğunun dayandığı delilleri şöylece özetlemek mümkündür: 1. Kur'an'da kâfirlerin ebedî olarak cehennemde kalacakları özellikle "hulûd" ve "ebed" kelimeleriyle ifade edilmiş, azaplarının hafifletilmeyeceği, aksine arttırılacağı, azabı tatmaları için tenlerinin veya vücutlarının devamlı surette yenileneceği ve hiçbir şekilde cennete giremeyecekleri belirtilmiştir. Hadislerde de aynı

bilgiler mevcuttur. Şu halde azap ebedîdir (İbn Kayyim, s. 292-293; *Şerhu'l-‘Akdîdeti'l-Taḥāviyye*, s. 425-426). 2. Kur'an'da belirtildiğine göre (Hüd 11/107) Allah'ın dilemesi müstesna olmak üzere gökler ve yer devam ettiği müddetçe azap da sürecektir. Âhiret hayatı ebedî olduğuna göre orada göklerin ve yerin varlığı da ebedî olacaktır. Âyette geçen "gökler" ve "yer" anlamındaki kelimelerle dünyadaki değil âhiretteki gökler ve yer kastedilmiş olmalıdır. Aynı âyette her ne kadar azabın devamı istisna kaydıyla ilâhî iradeye bağlanmıyorsa da yüce Allah azabı sona erdireceğini beyan etmemiş, hatta aksini bildirmiştir. Âhiret hayatının ebedî oluşu dikkate alınırsa söz konusu istisna, "gökler ve yer var olduğu müddetçe" şeklindeki ifadenin hissettirebileceği zaman sınırlandırmasını ortadan kaldırmaya yönelik olmalıdır. Aksi takdirde bir sonraki âyette aynı kayıtlarla zikredilen cennet nimetlerinin de sona ereceğini kabul etmek gerekir ki bu hem nimetlerin kesintisiz olacağına dair bilgi ile çelişir, hem de âhiretin ebediliği fikrine ters düşer. Şu halde ilâhî iradeye bağlanan istisna kaydı ebediyeti teyit edici olarak kabul edilmelidir (Taberî, XII, 71; Halîmî, I, 461; Fahreddin er-Râzî, XVIII, 64-65). 3. Azabın uzun devirler boyunca devam edeceğini "ahkâb" kelimesiyle ifade eden âyet (en-Nebe' 78/23) ya ehl-i kible ile ehl-i tevhid hakkındadır veya bu kelime "ardı arkası kesilmeyecek, sonsuza kadar peş peşe sürüp gidecek olan sonsuz devirler" anlamına gelmektedir. Söz konusu âyetteki "ahkâb", sonlu uzun asırlar anlamında olsa bile ebediyet ifade eden âyetler daha çok ve daha sarih; binaenaleyh tercihe şayan olan onların ifade ettiği hükümdür (Taberî, XII, 70-71; XXX, 89; Elmalılı, VIII, 5542). 4. Hadislerde sadece âsi müminlere şefaât edileceği ve cehennemden yalnız bunların çıkacağı haber verilmiştir. Kâfirler de çıkacak olsa şefaatin müminlere tahsis edilmesinin bir mânası kalmazdı. Bunun yanlışlığı ise ortadadır (Kurtubî, s. 511-512; İbn Kayyim, s. 293; *Şerhu'l-‘Akdîdeti'l-Taḥāviyye*, s. 425-426). 5. Allah kâfirleri affetmeyeceğini açıkça belirtmiş, âhirette azabı gördükten sonra tövbe etseler bile bunun kabul edilmeyeceğini açıklamıştır. Bu husus azabın sona ereceği düşüncesiyle çelişir durumdadır (Âlûsî, I, 141, 143). 6. İlâhî rahmet dünyada herkese şâmil olduğu halde âhirette sadece müminlere tahsis edilmiştir, kâfirlerin nasibinin ise sadece ateşten ibaret olduğu ifade edilmiştir

(Elmalılı, IV, 2825). İlâhî rahmetin gazaptan geniş olması ise azabın mutlaka sona ereceği mânasına gelmez. Bunu azabın hafifletilmesi, nimet gibi telakki edilmesi veya azap görenlerin rahmete nâil olanlara nisbetle daha az sayıda olması tarzında yorumlamak mümkündür (Âlûsî, I, 140). 7. Kâfirler için azabın ebedî olacağı hususunda ashap, tâbiîn ve Ehl-i sünnet âlimleri ittifak etmişlerdir. Bu konuda ihtilâf çıkaranlar ise bid'at ehli-dir. İcmâa aykırı olan görüş ise yanlıştır (İbn Kayyim, s. 292; Mustafa Sabri, s. 112). 8. Kesin naklî deliller varken aklî veya zayıf bazı naklî delillere dayanarak azabın sona ereceğini ileri sürmenin dinî bir değeri yoktur. Bu sebeple de Allah'ın kullarını azaba uğratmasında mutlaka bir hikmet aramak isabetli değildir. Eğer hikmet aranır ve ebedî azabın hikmete aykırı olduğu kabul edilirse uzun asırlar sürecektir azabın da hikmete aykırı olması gerekir. Zira ebedî azaba dayanamayan âciz kullar uzun devirler sürecektir azaba da dayanamaz (Âlûsî, I, 141; Mustafa Sabri, s. 22, 23, 50, 108). 9. Allah kâfirleri ebedî olarak azapta bırakacağını haber vermiştir (vâid). Azabı sona erdirecek olursa sözünden dönmüş ve gerçek dışı beyanda bulunmuş olur ki bu Allah hakkında muhaldır (Mûsâ Bigiyef, s. 36). 10. Allah'ı inkâr edip ona eş tanımanın cezası ancak ebedî olarak sürecektir bir azap olabilir. Daha hafif bir ceza işlenen suça denk düşmez. Kur'an-ı Kerim'de de işaret edildiği gibi (el-En'âm 6/28) kâfirler dünyada ebedî olarak kalsalar bile küfür ve inkârlarına devam eder, durumlarında bir değişiklik meydana gelmezdi. Bu onların ebedî bir inkâr psikolojisi içinde olduklarını gösterir. Ebedî inkâra ebedî azap cezasının verilmesi de mâkul ve mantıklıdır (Makdisî, I, 201-202; İbn Kayyim, s. 294).

Kâfirlere uygulanacak azabın sona ereceğini kabul eden âlimlerin dayandığı deliller de şöylece özetlenebilir: 1. Kur'an-ı Kerim'in üç âyetinde cehennemde kalışın ebedî olmadığı açıkça belirtilmiştir. Bunlardan biri, şakilerin (kâfirlerin) göklerle yerin devam ettiği müddet kadar cehennem ateşinde kalacaklarını, fakat Allah'ın dilemesi halinde bu sürenin kısaltılabileceğini haber veren âyettir (Hüd 11/107). En'âm süresinde (6/128) yer alan diğer bir âyet de aynı mahiyettedir. Üçüncü âyet ise azgınlığın cehennemde "ahkâb" süresince bekleyeceklerini bildiren âyettir (en-Nebe' 78/23). Birinci âyetle yer alan "gökler ve yer" ke-

limelerinden kastedilen, dünya hayatındaki gökler ve yerdir. Çünkü âyetin devamında belirtilen Allah'ın dilemesine bağlı istisna kaydı bunu göstermektedir. Eğer karşı grubun iddia ettiği gibi âhiretteki gökler ve yer kastedilmiş olsaydı bu istisna aynı zamanda âhiret hayatının da sona ereceğini ifade etmiş olurdu. Halbuki âhiret yurdunun ebedî olduğunda, Cehm b. Safvân ve Ebû'l-Hüze'el el-Allâf gibi isimler dışında, bütün İslâm âlimleri ittifak etmiştir. Gerek bu âyetle gerekse konuyla ilgili üçüncü âyetle söz konusu edilen şakiler ve azgınlardan (et-tâgîn) maksat, âsi müminler değil kâfirlerdir. Çünkü üçüncü âyetin devamında azgınlığın azaba çarptırılmalarının sebebi açıklanmış, onların âhirette hesaba çekileceklerine inanmayan ve Allah'ın âyetlerini yalanlayan kimseler oldukları bildirilmiştir (en-Nebe' 78/26-28). Hüd süresindeki (11/107) şakilerden maksat da kâfirlerdir (bk. Tâhâ 20/123; el-A'lâ 87/11-12). Zira şakî tevhid ehli statüsü içinde mütalaa edilemez. Bunlar gibi cehennemde kalışları Allah'ın dilemesine bağlı kılınan kişilerin de kâfir olduklarını bizzat kendilerinin itiraf ettiği belirtilmiştir (el-En'âm 6/128-130). Son âyetle yer alan "ahkâb" kelimesi ise "peş peşe gelen sonsuz devirler" mânasına alınamaz. Çünkü bu, azlık bildiren çoğul (cem'u'l-kille) kelimelerden olup sonlu yılları ifade eder (İbnü'l-Arabî, IV, 391). Hüd süresinde (11/107) şakilere verilecek azabın göklerle yer var olduğu sürece devam edeceği belirtildikten sonra, "ancak rabbinin dilemediği hariçtir" buyurulmuşsa da bu istisna ile Allah'ın azap süresini uzatmayı mı yoksa kısaltmayı mı irade edeceğine dair bilgi verilmemiştir. Bununla birlikte aynı istisna ardından gelen âyetle cennet ehli hakkında da yapıldıktan sonra âyetin devamında, "Bu bitmez tükenmez bir lutuftur" denilerek cennet hayatının sonsuzluğu kesin olarak tasrih edilmiştir ki cehennem azabı hakkında böyle bir beyan yoktur. Buna göre 107. âyetle yer alan şakilerin azap süresi ile ilgili istisna, ilâhî iradenin günün birinde bu azabı sona erdireceği, 108. âyetle geçen cennet ehli hakkındaki istisna ve bunun devamındaki açıklama ise ilâhî iradenin cennet hayatını ebediyen sürdürme yönünde tecelli edeceği fikrini vermektedir. Bu yorum Allah'ın rahmetinin her şeyi kuşatmış olduğu müjdesine daha uygundur. Nitekim ashap Hz. Ömer, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Amr, Ebû Saîd el-Hudrî de söz konu-

su âyetteki istisna kaydını bu şekilde yorumlamış ve cehennemden bir gün sona ereceğini kabul etmişlerdir. Adı geçen sahâbîlerle bunların görüşüne uyan bir kısım tâbiîn, yukarıdaki iki **muhkem*** âyetin cehennemde kalışı "ebed" ve "hulûd" kelimeleriyle mutlak olarak ifade eden bütün vâid âyetlerini tahsis ettiğini kabul etmişlerdir (Taberî, XII, 71; Fahreddin er-Râzî, XVIII, 63; İbn Kayyim, s. 288-292). Kâfirlerin cehennemden çıkmayacaklarını ve azaplarının hafifletilmeyeceğini bildiren âyetler ise cehennemden yok olmayacağını değil cehennemde var oldukça azabın devam edeceğini gösterir (İbn Kayyim, s. 95). Cehennem yok olunca azabın devam etmesi mümkün değildir. Binaenaleyh mutlak olan bu nevi âyetleri dikkate alarak azabın hiçbir zaman sona ermeyeceğine hükmetmek isabetli sayılmaz. Yorumları üzerinde durulan yukarıdaki üç âyetin dışında, azabı konu edinen diğer âyetlerde de azap Allah'ın dilemesine bağlı kılınarak kayıtlandırılmıştır (meselâ bk. el-A'râf 7/156). Azabın kendisi ilâhî irade ile kayıtlı olunca devam süresinin de kayıtlı olması tabiidir (İbnü'l-Vezîr, s. 353; Mûsâ Bigiyef, s. 34, 42-43). 2. Hadislerde hiçbir hayır işlemeyen ve azaptan kurtulmak dileğinde bulunan cehennemliklerin buradan çıkarılacakları belirtilmiştir (Buhârî, Tevhîd", 24; Tirmizî, "Şifâtü Cehennem", 10; İbn Kayyim, s. 297, 309). Bunu bütün azap görenlere teşmil etmek mümkündür (İbn Kayyim, s. 303-310). 3. Azaptan söz eden bazı âyetler onu "bir gün"ün azabı olarak niteler. "Bir gün"ün süresi hakkında çeşitli görüşler ileri sürmek mümkün olsa da "gün"ün belirli bir zaman parçası olduğu şüphesizdir. Buna karşılık naslar cennet nimetleri için "bir günün nimeti" tarzında bir ifade kullanmamaktadır. Bu da azabın geçici, nime-tinse devamlı olduğunu gösteren delillerden biridir (İbn Kayyim, s. 307). 4. Rahmeti bütün yaratıkları kuşatmış olan Allah, yaratıklarına rahmet sıfatıyla muamele edeceğini vaad etmiş (el-En'am 6/12; el-Mü'min 40/7), rahmetinin dünyada olduğu gibi âhirette de gazabını geçeceğini haber vermiş (Buhârî, "Tevhîd", 55), yüce zâtını güzel isim ve sıfatlarıyla tanıtırken kullarına karşı şefkatli olduğunu ısrarlı bir şekilde vurgulayan isim ve sıfatları bulunduğu dikkat çekmiştir. Esmâ-i hüsnâdan, inkârcılarla isyankârları cezalandıracağına işaret eden "müntakim" ile bir anlamda "kahrâr" ismi dışında kalanlar yüce Allah'ın affediciliğini, müşfik, rahmân ve rahîm oluşunu tekit

eden isimlerdir (bk. ESMÂ-i HÜSNÂ). Esmâ-i hüsnâ içinde gafûr, gaffâr, rahmân ve rahîm isimleri bulunmasına karşılık muâkib (ceza veren), gazbân (gazap eden) ve muazzib (azap eden) isimlerinin yer almayışı, azabın ebedî olmayacağını gösteren bir delil olarak kabul edilmelidir. Zira rahmet O'nun zâtından ayrılmayan kadîm ve ezeli bir sıfattır. Azap ise O'nun sıfat ve isimlerinden olmayıp kulların yaptıkları kötülöklere karşılığı veren adl sıfatına bağlı fiilinin bir sonucudur. Ezeli ve ebedî olan ilâhî isim ve sıfatların devamlılığı esastır. Azap "şer" olması itibarıyla de Allah'a atfedilemez. Cenâb-ı Hakk'ın zâtı ve sıfatları mutlak kemal özelliğine sahiptir, fiilleri ise sırf hayırdır. Azabın dayanağı olan ilâhî gazap Allah'tan ayrılması imkânsız olan zâtî bir sıfat olmadığına göre azabın devamlılık arzemesi gerekli değildir. Öyleyse gazap da onun neticesi olan azap da ârızîdir, rahmet ise zâtî bir sıfat olduğu için devamlıdır (İbn Kayyim, s. 301, 304). Nitekim ilâhî rahmet dünyada gazabını aşmıştır. Yüce Allah rahmet sıfatıyla tecelli ederek kullarını hayyat sahnesine çıkarmış, kendilerine türlü nimetler vermiş, günah işlemelerine rağmen lutfunu esirgememiştir. Eğer günahlarından dolayı kullarını cezalandıracak olsaydı dünyada canlı bir varlık bırakmazdı (en-Nahl 16/61; Fâtır 35/45). Dünyada her yaratığa şâmil olan bu ilâhî rahmet âhiretteki rahmetin yüzde biri olduğuna (Buhârî, "Rikâk", 19) ve gazabını aştığına göre âhiretteki rahmetinin gazabını aşmaması nasıl mümkün olur (İbn Kayyim, s. 313). Azap ebedî olursa ve ilâhî rahmet kâfirleri kapsamına almazsa bu rahmetin her şeyi kuşattığı ve gazabı aştığı nasıl söylenebilir (Mûsâ Bigiyef, s. 47; İzmirli, s. 9, 30). 5. Bazı hadislerde belirtildiğine göre (Mûsâ Bigiyef, s. 47; İzmirli, s. 9, 30). 6. Azabın ebedî olacağı konusunda ümmetin ihtilâfı vardır. Zira ashap, tâbiîn, tebeü't-tâbiîn ve her asrın ulemâsından az da olsa bir grup azabın ebedî olmadığı görüşünü savunmuştur (Makdisî, I, 201; İbn Kayyim, s. 286-288; Mûsâ Bigiyef, s. 76-77). Şu halde bu görüş bid'at kabul edilemez. 7. Azap inkâr ve isyan edenlere yönelik bir vâiddir. Ehl-i sünnet âlimlerinin de kabul ettiği gibi Allah'ın vâidin-

den dönmesi mümkün olup bu, lutf-kârlığına ve affediciliğine daha uygundur. Cenâb-ı Hak Kur'an'da va'dinden dönmeyeceğini açıkladığı halde vâidin-den dönmeyeceğini bildirmemiştir. Şu halde vâidini yerine getirip getirmemesi ilâhî iradesine bağlıdır. Va'd kulun Allah'tan talep edeceği hakkı ise vâid de Allah'ın kuldan talep edeceği hakkıdır, dilerse başlayarak hakkından vazgeçebilir. Vâidinden dönen övgüye lâyık olur. Allah ise her türlü övgüye en çok layık olandır. Yerine getirilmesiyle getirilmemesi açıkça belirtilmeyen bir vâidde bulunması ise insanları kötülükten alıko-yup iyiliğe yönelmelerini sağlama gayesine yönelik olmalıdır (Fahreddin er-Râzî, II, 57-58; İbn Kayyim, s. 311-313). Vâid-den dönmeyi yalanla aynı şey kabul etmek (Mustafa Sabri, s. 19), Allah'ın affedici olmadığını söylemenin bir başka ifadesidir. Çünkü affetmek, işlenen bir suç verileceği beyan edilen cezadan vazgeçmek demektir. Vâidde de durum aynıdır. 8. İnsanları günahları sebebiyle cezalandırmak yerine affetmek, adalet yerine lutfu muamele etmek Allah'a daha çok yaraşır (İbn Kayyim, s. 302, 310). Nitekim o bütün günahları affedeceğini müjdelemiştir. Şirki bağışlamayacağını beyan etmesi ise affetme tarzının değişik olmasıyla ilgili bir husustur. Yani bazı günahları azap etmeden affeder, şirki de azap ettikten sonra affeder (Mûsâ Bigiyef, s. 54). Zira Allah'ı inkâr edip ona ortak koşmanın kul üzerindeki menfi tesirlerini gidermek azap etmeyi gerektirebilir. Uzun devirler boyunca uygulanan azap sonunda hastalığın iyileşmesi ve günah kirlerinin temizlenmesiyle azabın da sona ermesi gerekir. Zira azap böyle bir gaye taşıyorsa maksat hasıl olmuştur, kahrının tecellisi gibi bir sebepten ötürü ise o da gerçekleşmiştir. Buna göre ebedî olarak devam edecek elim bir azapta hiçbir hikmet ve fayda yoktur. Allah ise hikmetsiz ve abes iş yapmaktan münezzehtir (Fahreddin er-Râzî, XVIII, 63; İbn Kayyim, s. 300-306, 308). Kur'an-ı Kerim'de inkârcıların yeniden dünyaya gönderilmeleri halinde bile küfür ve isyanlarına devam edeceklerinin belirtilmesi, uzun devirler boyunca azap görmelerinden önceki durumlarıyla ilgilidir. Asırlarca azap gördükten sonra kâfirlerin inkâra devam etmeleri muhtemel değildir, çünkü ateş onların inkârcı halini yok edecektir. Aksi takdirde inkârın insana ait zâtî bir vasf kabul edilmesi ve bu sebeple insanın ondan sorumlu tutulmaması gerekir. 9.

Ebedî olarak sürecek azap ilâhî adaletle aykırıdır. Çünkü kısa bir ömür içinde işlenen sonlu günahlara verilecek olan cezanın da sonlu olması gerekir. Allah ve-recekleri cezaların suçlara denk olmasını kullarına emretmiş ve cezalandırma-da aşırı gitmelerini yasaklamışken kendisinin, ebediyete nisbetle çok kısa bir süreyi kapsayan dünya hayatında suç işleyenleri sonu gelmeyen bir azapla cezalandırması mâkul değildir (Makdisî, I, 200; Fahreddin er-Râzî, II, 56; XVIII, 63).

Azabın ebedî olmadığını benimseyen âlimlerden İbn Kayyim ile Mûsâ Bigiyef gibi bazı müellifler, cehennemden eninde sonunda yok olacağını ve kâfirlerin de cennete gireceğini kabul ederler (İbn Kayyim, s. 297-298, 305, 308-309; Mûsâ Bigiyef, s. 8-9). Bunlardan İbn Kayyim, kâfirlere uygulanacak olan azabın ebedî olacağını savunanlarla sona ereceğini kabul edenlerin görüşlerini tartışırken, açıkça belirtmemekle birlikte, inkâr ve isyan suçunun gerektirdiği kadar azap gördükten sonra kâfirlerin de cennete girebileceklerine işaret eder. O bu konuda iki önemli delile dayanır: 1. Hz. Peygamber, kalplerinde zerre kadar hayır bulunanların şefaathârların şefaatiyle cehennemden çıkarılmasından sonra, hiçbir hayır işlemeyen bazı cehennemliklerin (kâfirlerin) Allah'ın rahmetiyle buradan çıkarılıp cennete gireceklerini haber vermiştir (Buhârî, "Tevhîd", 24). Yine Hz. Peygamber, cehennemden dürülmesinden sonra cennet için yeni bazı insanlar yaratılacağını bildirmiştir (Müslim, "Cennet", 38, 39) ki bunlar hiçbir hayır işlemedikleri halde cehennemden çıkarılanlar olmalıdır. 2. Cennete sadece temiz ruhluların gireceği, inkâr ve isyanın kirlettiği kirli ruhluların (kâfirlerin) buraya giremeyeceği doğrudur. Ancak inkâr ve isyanın kötü tesirleri azap sayesinde temizlendikten sonra kâfirlerin de Allah'ın rahmetiyle cennete girmelerine izin verilebilir. Kötülüğü ve kirliliği hiçbir şekilde yok olmayacak olan varlıkları yaratıp sorumlu tutmak hikmetle bağdaşmayacağına göre, kâfirlerin yaratılmasıyla gözetilen hikmet gerçekleşince Allah'ın bunları yeniden yaratarak ruhlarındaki inkârı imana, isyanı da itaate çevirmesi, böylece cennete girebilecek hale dönüştürmesi mümkündür (İbn Kayyim, s. 308-309). Mûsâ Bigiyef ise imanküfür arasındaki sınırı kaldırarak ve bazı nasların zâhirî mânalarını indî yorumlara tâbi tutarak azabın dahi vuku bulmayacağını ileri süren bir tutarsızlıkla

herkesin cennete girebileceğini söyler (*Rahmet-i İlâhiyye Burhanları*, s. 8-9 ve tür.yer.).

Netice. Azabın ebediyeti konusunda her iki gruba mensup âlimlerin dayandıkları naklî ve akfî delillere karşı taraflarca ileri sürülen birçok itiraz vardır. Bunların bir kısmı objektif olmadığı için problemin çözülmesine yardım etmekten uzaktır. Öyle görünüyor ki kâfirler için azabın ebediyeti problemi iki yönden önem kazanmaktadır. Kâfirin ebediyen azapta kalacağını ve hiçbir şekilde cennete giremeyeceğini savunanlar Kur'an'daki "hulûd" ve "ebed" kelimelerine dayanmaktadır. Ancak sadece bu iki kelimeye dayanarak böyle bir hükme varmakta çeşitli zorluklar vardır. Çünkü hulûd sözlükte, "değişikliğe uğramadan bir yerde uzun müddet beklemek" anlamındadır. Ebed de "sonsuzluk" mânasında değil "uzun süren zaman" anlamında kullanılır (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "hld" ve "ebed" md.leri; M. Reşîd Rızâ, I, 234; VI, 78-79; VIII, 68, 99). Kelâmcılar ise Kur'an'da yer alan bu kelimeleri terimleştirerek bunlara sözlük anlamları dışında sonsuzluk ve ebediyet mânası vermişlerdir. Halbuki Kur'an'da bir mümini kasten öldürmek suretiyle büyük günah işleyen veya Allah'a âsi olan müminler için de "hulûd" kelimesi kullanılarak cehennemde kalacakları belirtilmiştir (en-Nisâ 4/14, 93). Eğer hulûd ebediyet mânası taşıyaydı büyük günah işleyen müminlerin de Mu'tezile'nin öne sürdüğü gibi cehennemde ebedî olarak kalacaklarını ve hiçbir zaman buradan çıkmayacaklarını kabul etmek gerekirdi. Halbuki Ehl-i sünnet âlimleri arasında müminlerin bir süre azap gördükten sonra cehennemden çıkacakları noktasında icmâ vardır. Şu halde "hulûd" ebediyet değil uzun süre anlamındadır. Esasen "hulûd" kelimesine bu mânayı vermek, Ehl-i sünnet ile Mu'tezile kelâmcıları arasında önemli bir münakaşa konusu olan büyük günah ile iman ve inkârın sınırı problemlerine çözüm getiren bir kapı açar. Zira âsi mümin işlediği günah kadar azapta kaldıktan sonra cehennemden çıkar, kâfir ise daha şiddetli ve uzun müddet azapta kalır, böylece iman ve inkâr farklı cezalara çarptırılmış olur. "Ebed" kelimesi de aynı mânada olup kâfirler için bu sürenin daha uzun olacağını belirtmiş ve tekit etmiş olabilir. Cennetin devamlı olacağı ise açık bir şekilde "dâim" kelimesiyle belirtilmiş (er-Ra'd 13/35) ve kesintiye uğramayacağı

açıklanmıştır. "Hulûd" ile "ebed" kelimelerinin sonsuzluk mânasında olmadığını gösteren bir başka husus da kâfirlerin cehennemde kalışlarının "mesvâ", "lûbs" ve "mûks" kelimeleriyle ifade edilmiş olmasıdır. Bu üç kelimenin ilki "durak, konaklama yeri", diğer ikisi ise "belli bir müddet beklemek ve gecikmek" anlamlarındadır. Mâlik adındaki cehennem muhafızının kâfirlere "bekleyeceksiniz" demesi (ez-Zuhur 43/77), cehennemden "konaklama yeri" diye bahsedilmesi (en-Nahl 16/29; el-Ankebût 29/68) ve ölümden haşre kadar insanların kabirde geçirdikleri sürenin "lûbs" kelimesiyle anlatılması (Yûnus 10/45), âhiret azabının sonlu olduğunu göstermektedir. Aynı kelimeler cennet ehli hakkında kullanılmamıştır. "Lûbs" ayrıca "ahkâb" ile bir arada kullanılarak cehennemden cennet farklı bir devam sürecine tâbi olduğuna işaret edilmiştir. Kur'an'da cennet ehlinin buradan "çıkarılmayacakları" belirtilirken (el-Hicr 15/48) cehennem ehli için aynı ifade kullanılmamış, onların cehennemden çıkmak istedikleri zaman "çıkamayacakları" (el-Mâide 5/37) ve çıkamalarına dair hükmü vermenin Allah'a ait olduğu (el-Mû'min 40/11-12) bildirilmiştir. İki ifade arasındaki fark açıktır. Azabın ebedî olduğunu kabul etmek aklın da zarurî değildir. Nitekim azabın ebedî olarak devam edeceğini savunanlar bile bunu "akıllarına sığdıramadıklarını" itiraf etmektedirler (Mustafa Sabrî, s. 15). Problemin ikinci yönünü oluşturan kâfirlerin cennete girip giremeyecekleri konusuna gelince, her ne kadar bununla ilgili naslarda açıkça "Kâfirler cennete asla giremeyeceklerdir" denilmemekte, bunların "deve (veya halat) iğnenin deliğinden geçinceye kadar cennete giremeyecekleri" belirtilmekte (el-A'râf 7/40) ve bunu da kâfirler için cennete girişin çok zor gerçekleşeceği mânasında anlamak mümkün görülmekteyse de cennetin Allah'a şirk koşanlara haram kılındığını açıkça bildiren âyet (el-Mâide 5/72) karşısında kâfirlerin oraya girebileceklerini söylemek oldukça güçtür. Böyle önemli bir konuda İbn Kayyim'in yaptığı gibi, mânaya delâleti açık olmayan bir iki hadise ve birtakım akfî istidlâllere dayanmak isabetli görülmemektedir. Gerçi Zemahşerî gibi bazı Mu'tezile âlimleri, "suçluyu ve günahkârı bağışlamanın akıl nazarında güzel bulunduğu" ilkesinden hareketle en büyük suçu işleyen kâfirleri bağışlamayı hikmetin en güzeli kabul ederler (*el-Keşâf*, I, 375); Fahreddin er-Râzî gibi bir

kısım Sünnî âlimler de "ilâhî iradenin hiçbir kayıtlı bağlı olmadığı" esasını dik-kate alarak Allah'ın müttaki müminleri cehenneme, buna karşılık kâfirleri cen-nete koyabileceğini nazarı olarak müm-kün görürler (*Tefsîr*, XII, 136). Ancak bu nevi aklî hükümleri nasların önüne ge-çirmek mümkün değildir. Eğer âhiret âlemi kâfirler için bir mükellefiyet yur-du haline getirilip iman ve itaat etmek-le yükümlü tutuldukları tasavvur edilirse, asırlar boyu süren bir azap içinde bu yükümlülüklerini yerine getirdikten son-ra, "erhamü'r-râhimîn" olan Allah'ın, tıp-kı dünyada kullarını yalvarıp yakarmaları, günahlarından tövbe edip temizlen-meleri için belâ ve musibetlere mâruz bırakmak suretiyle cezalandırdığı ve ne-ticede af dileyenleri bağışladığı gibi (el-En'âm 6/40-41) kâfirleri de bağışlayabi-leceği söylenebilir. Bütün bunlara rağ-men âhirette kâfirlere yapılacak mua-melenin mülkünde yegâne tasarruf sa-hibi olan yüce Allah'ın iradesine bağlı ol-duğuna inanmak en isabetli hüküm ol-sa gerektir. Ehl-i sünnet çoğunluğunun ilk devir İslâm âlimlerinin aksine azabın ebediyeti görüşünü tercih etmesini, II. (VIII.) yüzyılda başlayan katı bir **tekfir***-ciliğin giderek yaygınlaşması ve muhte-lif mezheplerin elinde güçlü bir silâh ha-line getirilmesine bağlamak isabetli gö-rünmektedir.

İslâm âlimlerinin çoğunluğuna göre, dinen yasak sayılan bir fiili işleyen kim-se dünyada dinin koyduğu cezaya çarp-tırıldığı takdirde âhirette ayrıca azaba uğratılmayacaktır. Çünkü ceza suçun ke-fareti sayılır. Hanefîler'e göre ise had, kısas vb. müeyyideler suçun dünyevî ce-zası olup âhiret azabını kaldırmaz. Âhi-ret azabından kurtulmak için ayrıca sa-mimi bir tövbe gereklidir.

BİBLİYOGRAFYA:

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "hld", "flh", "ebed" md.leri; *Müsned*, I, 238, 271, 290, 375, 407; II, 55, 134, 451, 482; III, 13, 155, 288, 362; IV, 217, 410, 418; VI, 20, 64, 66; Buhârî, "Tev-hîd", 19, 24, 31, 55, "Rikâk", 18-19, "Cenâ'iz", 82, 88-89; Müslim, "Mesâcid", 128, 132, "Cen-net", 33, 34-36, 38, 39, 44, 45, 67, 68, 70, 79, "Münâfikûn", 71; Tirmizî, "Da'avât", 6, "İmân", 17, 18, "Cenâ'iz", 66, 67, "Şifâtü cehennem", 3, 9, 10, 12, "Şifâtü'l-kıyâme", 3, 12; Hayyât, *el-İntişâr* (nşr. Albert N. Nader), Beyrut 1957, s. 12; Taberî, *Tefsîr*, XII, 70-71; XXX, 7-8, 89; Ebû Bekir er-Râzî, *Resâ'ül felsefiyye* (nşr. P. Kraus), Kahire 1939, s. 96; Es'ârî, *Ma'âlat* (Rit-ter), s. 54-55, 110-111, 144-148, 274, 294, 430, 474-475; a.mlf., *el-İbâne* (Fevkiyye), s. 247; Makdisî, *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*, I, 197-198, 200-202; İbn Bâbeveyh, *Risâletü'l-i'tikâ-dâti'l-İmâmiyye* (trc. E. Ruhi Fiğlalı), Ankara

1978, s. 90-91; Halîmî, *el-Minhâc*, I, 461; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûl'l-hamse*, s. 674-693, 730-734; İbn Sînâ, *en-Necât*, Kahire 1357/1938, s. 291-295; Bağdâdî, *Uşûl'd-dîn*, s. 238-242; İbn Hazm, *el-Fasl* (Umeyre), IV, 127, 145, 148; a.mlf., *el-Uşûl ve'l-furâ'*, Beyrut 1984, s. 43-45; Ebû Ya'lâ, *el-Mu'temed fi uşû-li'd-dîn* (nşr. Vedî Zeydân Haddâd), Beyrut 1974, s. 178, 180, 277; Neseî, *Tebşiretül'edil-le*, Kayseri Raşid Efendi Ktp., nr. 496, vr. 234^b-235^b, 243^b; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rife), I, 375; İbn Rüşd, *el-Keş'an menâhici'l-edille*, Kahire 1968, s. 152-155; Fahreddin er-Râzî, *Tefsîr*, II, 54-56, 57-58; XII, 136; XVIII, 63-65; İbnü'l-Arabî, *el-Fütâhât*, II, 289, 298; III, 97-99; IV, 174-175, 327-328, 385, 391, 403, 450, 451; Kurtubî, *et-Tezkire fi ahvâl'l-mevât ve ümür'l-âhire*, Kahire 1407/1987, s. 480-482, 511-512; *Şerhu'l-'Akdeti't-Tahâviyye*, s. 423-426; İbn Teymiyye, *Mec-mû'u fetâvâ*, IV, 282-284; Nisâbü'rî, *Qarâ'ibü'l-Kur'an* (Taberî, *Tefsîr* içinde), XII, 77-78; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hâdî'l-eruvâh*, Kahire, ts. (Mektebetü Nehdati Mısır), s. 95, 286-314; İbn Kesir, *en-Nihâye* (Zeynî), II, 4-14, 355; İbn Re-ceb, *Ehvâlü'l-kubûr ve ahvâlü ehliha ile'n-nüşûr* (nşr. Ebû Hâcîr Muhammed Zağlûl), Beyrut 1405/1985, s. 46-49, 50-58, 153; a.mlf., *et-Tahtûf mine'n-nâr*, Beyrut 1405/1985, s. 153; İbnü'l-Vezir, *İşârü'l-hak 'ale'l-halk*, Beyrut 1403/1983, s. 339, 352, 353, 366; Hızır-bey, *el-Kaşidetü'n-nûniyye*, İstanbul 1297, s. 85; Kazvînî, *Müfîdül-'ulûm ve mübîdül-hü-mûm* (nşr. M. Abdülkâdir Atâ), Beyrut 1405/1985, s. 77; Şa'rânî, *el-Yevâkit ve'l-cevâhir*, Kahire 1378/1959, II, 183; Ramazan Efendi, *Şerh 'ala Şerhi'l-'Akâ'id*, İstanbul 1320, s. 221-226; Lekânî, *İthâfû'l-mürîd*, Kahire 1375/1955, s. 222-223; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyât*, Bu-lak 1281, s. 191; Şevkânî, *Fethü'l-kadîr*, Kahire 1383/1964, II, 525; Âlûsî, *Râhu'l-me'ân*, I, 139-141, 143; XI, 301; XII, 32; XV, 36, 39-41; XXIX, 15; M. Reşid Rızâ, *Tefsîrül-menâr*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rife), I, 125, 147, 234; III, 42; IV, 164, 294; V, 164; VI, 78-79; VII, 418; VIII, 68, 70, 99, 414; IX, 222; X, 47, 536; XI, 301, 392; XII, 162; Mûsâ Bigiyef, *Rahmet-i İlahiyye Bur-hanları*, Bakü 1911, s. 8-9, 14, 16, 17, 18, 19, 28, 34, 35, 36, 42-43, 47, 54, 59, 76-77; Mus-tafa Sabri, *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi*, İstanbul 1335 r./1337, s. 15, 19, 22-23, 29, 49, 50, 60, 95-96, 107-108, 111, 112, 117; İzmirli, *Nârın Ebediyet ve Devamı Hak-kında*, İstanbul 1341, s. 3, 6-7, 9, 17-18, 20, 21-22, 24, 30; Elmalılı, *Hak Dini*, I, 231-232; IV, 2825; VIII, 5284, 5433-5434, 5542; Tabâta-bâî, *el-Mizân fi tefsîri'l-Kur'an*, Kum 1393-94/1973-74, XI, 24; XX, 168; İbrâhim b. Hasan, *et-Tefsîrül-me'sûr'an Ömer b. el-Hattâb*, Beyrut 1983, s. 473; Muhammedî er-Rişehrî, *Mizâ-nü'l-hikme*, Kum 1362-63 hş./1403-1405, VI, 103-105; Muhammed Ahmed Abdülkâdir, *Akf-detü'l-ba's ve'l-âhire*, İskenderiye 1986, s. 203, 333-347, 355-365; James Robson, "Is the Mos-lem Hell Eternal", *MW*, XXVIII (1969), s. 386-393; Th. W. Juynboll, "Azâb", *İA*, II, 80-81; *Mu.F*, "Hüdûd" md.; Halim Sabit Şîbe, "Ce-hennem", *İA*, III, 45-47; D. B. Macdonald, "Kı-yâmet", *İA*, VI, 779; A. J. Wensinck — A. S. Trit-ton, "*Adhâb al-Kabr*", *El²* (İng.), I, 186-187.

YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

AZAPKAPI

İstanbul'da
Galata'nın sur kapılarından biri
(bk. GALATA).

AZAPKAPI CAMİİ

İstanbul'da
Unkapanı Köprüsü'nün
Şişhane tarafındaki ayağı yanında
XVI. yüzyıla ait cami.

Kapılarından birinin üstünde bulunan, ancak kırıldığı için 1941'de eski kalıbı-na göre Reisülhattâtîn Kâmil Akdik ta-rafindan yeniden yazılan manzum kitâ-besine göre 985 (1577-78) yılında Sad-razam Sokullu Mehmed Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bu sebeple Sokullu Meh-med Paşa Camii adıyla da anılır. Mimarı Koca Sinan'dır. Cami fevkanî olarak ya-pıldığından altında gözler halinde geniş bir bodrum bulunmaktadır. Vaktiyle Ga-lata surlarının Tersane'ye komşu ucun-da ve sur duvarlarının hemen dış tara-fında deniz ile sur arasındaki dar kıyı üzerinde inşa edilen cami, buradaki ka-pıdan dolayı Azapkapı Camii adıyla ta-nınmıştır. Cenevizliler devrinde Porta di San Antonio olarak adlandırılan bu ka-pı, XVI. yüzyılda Tersane'nin Kasımpa-şa'ya gelmesiyle Tersane hizmetindeki Türk asıllı Bahriye azeblerinin (azebân-ı Tersâne) kışlasının o çevrede olmasından dolayı Azapkapısı adını almıştır. Daha sonraları Yenikapı olarak adlandırılmış, XIX. yüzyılda köprü yapılmasından sonra da Köprükapısı olarak tanınmıştır. Her-halde köprü ile birlikte gayet süslü bi-çimde geçen yüzyılın Batı üslûbunda ye-niden yapılan ve bir zafer takını andı-ran bu kapı, Galata surları yıktırılınca ya-kadar durmuştur.

Azapkapı Camii Galata ile İstanbul ara-sındaki bağlantı iskelesinin başında ya-pıldığından şehrin en hareketli ve kala-balık yerlerinden birinde bulunuyordu. 1222 (1807) yangınında zarar gören ve minaresi de kısmen yıkılan cami kürsü kısmından itibaren yeniden yapılmıştır. Balkan ve I. Dünya savaşlarından az ön-cekli yıllarda Azapkapı Camii'nin tami-rine başlanarak birçok kısımları sökül-müş, fakat peş peşe gelen felâketler yü-zünden çalışmalar durdurularak bu çok değerli sanat eseri uzun yıllar bir hara-be halinde kaderine terkedilmiştir. Ca-minin bir ara tamamen yıktırılıp temelle-